

ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ "ΆΛΛΟΙ", ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΙ, ΟΙ ΞΕΝΟΙ: Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΛΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Αντώνης Μικράκης, Ερευνητής European University Institute

I

Το ζήτημα της Ξενοφοβίας έχει ξεφύγει προ πολλού από τα σπουδαστήρια και έχει εισέλθει στη σφαίρα του δημόσιου λόγου (αν και υπάρχουν βάσιμες υποψίες ότι η πορεία που ακολούθησε στην Ελλάδα ήταν η αντίστροφη), ειδικότερα μετά τα μεταναστευτικά ρεύματα που ακολούθησαν την κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης. Η Ελλάδα, μην αποτελώντας εξαίρεση, δέχθηκε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα "ασυνήθιστα" μεγάλο αριθμό αλλοδαπών, οι οποίοι για πρώτη φορά έφτασαν με στόχο την παραμονή και όχι τον τουρισμό. Μια φευγαλέα ματιά στην Ομόνοια της Αθήνας και την πλατεία Δικαστηρίων της Θεσσαλονίκης θέτει ερωτήματα όσον αφορά στην τρέχουσα συλλογική αντίληψη περί άρρηκτων δεσμών κοινής καταγωγής και κοινών πολιτισμικών στοιχείων των κατοίκων αυτής της χώρας. Οι αλλοιώσεις που επέφεραν οι μετανάστες στην εθνολογική εικόνα της ελληνικής κοινωνίας αρχίζουν πλέον να γίνονται ορατές.

Δε θα μας απασχολήσουν τα αντικειμενικά εκείνα στοιχεία που πιστοποιούν τη διαδικασία της εν εξελίξει αλλαγής της εθνολογικής σύνθεσης της ελλαδικής κοινωνίας. Αλλωστε μόνα τους δεν είναι επαρκή για να καταδείξουν την ποιότητα της αλλαγής διαθέσεων, που είναι το ζητούμενο του παρόντος. Θα σταθούμε περισσότερο στο συμβολικό πεδίο, που ίσως είναι περισσότερο διαφωτιστικό όσον αφορά στις προδιαθέσεις μιας κοινωνίας να εκδηλώσει Ξενοφοβικές τάσεις και θα παρακάμψουμε τους οικονομικούς λόγους ως γενεσιουργά αίτια του φαινομένου. Οι οικονομικοί λόγοι εξηγούν σε μεγάλο βαθμό το φαινόμενο της μετανάστευσης, την "απόφαση" κάποιων ανθρώπων, δηλαδή, να εγκαταλείψουν τις χώρες τους. Δεν προσφέρουν, όμως, επαρκείς εξηγήσεις όσον αφορά στις διαθέσεις εκείνων που τους δέχονται (ή δεν τους δέχονται) στο θετό τους περιβάλλον. Ισχυρισμοί που αποδίδουν τη διόγκωση της ανεργίας στους μετανάστες, για παράδειγμα, είναι συχνοί, πλην ανεπαρκώς πειστικοί. Η απόφαση κάποιων Ελβετών τοπικών αρχόντων τη δεκαετία του 1960 να τοποθετήσουν σε δημόσια πάρκα πινακίδες που απαγόρευαν την είσοδο "σε σκυλιά και Ιταλούς" ήταν απτό δείγμα Ξενοφοβικής συμπεριφοράς με εύγλωττο ρατσιστικό περιεχόμενο¹. Δύσκολα, όμως, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει οικονομικά κίνητρα πίσω από αυτή την ενέργεια. Επίσης, η σουηδική κοινωνία, εθισμένη για περισσότερο από έναν αιώνα στην παρουσία μεταναστών, εκδήλωσε για πρώτη φορά Ξενοφοβικές αντιδράσεις στις

1. P. Ginsborg (1990), *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988*, Λονδίνο, Penguin, σ. 229.

αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, μόνο όταν η παρουσία αλλοδαπών έγινε προβληματική εξαιτίας της αδυναμίας του κράτους να διαχειριστεί την εισροή μεταναστών και πάντως αρκετά χρόνια μετά την εκδήλωση της κρίσης του κοινωνικού κράτους².

Για λόγους αναλυτικούς επομένως είναι σημαντικό να ορίσουμε το φαινόμενο "ξενοφοβία", αλλά και να το διαχωρίσουμε από εκείνο του ρατσισμού, αν και στην τρέχουσα πραγματικότητα συμβαίνει τα δύο να εμφανίζονται ως ένα. Η ξενοφοβία αναφέρεται στη συλλογική αρνητική διάθεση να γίνουν δεκτά νέα μέλη που δεν παρουσιάζουν στοιχεία "κοινότητας" με την κοινωνία-δέκτη. Ο ρατσισμός δεν προϋποθέτει τέτοιο στάδιο. Αναφέρεται περισσότερο στην προϋπόθεση μιας ομάδας να καθυποτάξει κάποια άλλη με βάση στερεότυπες πεποιθήσεις περί βιολογικής κατώτερότητας της ομάδας-στόχου. Η ξενοφοβία, χωρίς να αποκλείει δοξασίες περί βιολογικής κατώτερότητας, δεν χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν από αυτές. Το ζητούμενο για την αμιγώς ξενοφοβική κοινωνία είναι ο αποκλεισμός των "άλλων" έξω από τα όρια της κοινωνίας-δέκτη, αντικείμενο δηλαδή που προϋποθέτει δραστικές και άμεσες λύσεις³.

II

Όλοι οι κοινωνικοί σχηματισμοί κατ' αρχήν θεσπίζουν τα όριά τους. Ο κατ' εξοχήν τρόπος θέσπισης ορίων συνίσταται στη δημιουργία ταυτότητας μέσω μιας σειράς συμβολικών στοιχείων. Διαθέτουν όνομα, το μείζον σύμβολο ταυτότητας δηλαδή, που συνοδεύεται από σειρά συναφών και συμπληρωματικών συμβόλων, λιγότερο ή περισσότερο αφηρημένων, όπως δοξασίες περί κοινής καταγωγής, κοινούς στόχους, κοινούς εχθρούς, επομένως κοινή ιστορία, επίσης σημαίες, εμβλήματα, εθνικούς ύμνους, εθνικά νομίσματα, εθνικές ενδυμασίες και άλλα συμβολικά στοιχεία, που όλα λειτουργούν διαφοροποιητικά. Συνοψίζουν και υπογραμμίζουν όλο το νόημα που προσδίδει μια κοινότητα στην ιδιαιτερότητα της ύπαρξής της. Η επιδίωξη της ιδιαιτερότητας όμως είναι μια κατάσταση διαφοροποίησης που ενέχει το στοιχείο της αντιπαράθεσης. Διαφορετικές κοινωνίες, όπως και διαφορετικές ομάδες, κατηγορίες ή τάξεις, θέτουν στόχους οι οποίοι για να επιτευχθούν απαιτούν, πέρα από την άσκηση πολιτικής, συμβολική υποστήριξη από τα μέλη. Τα μέλη πρέπει να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως τέτοια και να βρίσκονται σε διαρκή ετοιμότητα να παράσχουν την υποστήριξή τους. Αυτήν ακριβώς τη διαρκή ετοιμότητα παράγουν τα συμβολικά στοιχεία που συνιστούν το σύνολο που ορίζουμε ως συλλογική ταυτότητα.

Τα σύμβολα αποτελούν το κατ' εξοχήν μέσο γεφύρωσης του ατομικού με το συλλογικό. Από μόνα τους στερούνται νοήματος. Αυτό τους προσδίδεται από τους

2. T. Hammar (1991), "Cradle of Freedom on Earth: Refugee Immigration and Ethnic Pluralism", *West European Politics* 14(3).

3. A. Mikrakis & A. Triandafyllidou (1994), "Greece: The 'others' within", *Social Science Information* 33(4), σσ. 791-792.

χρήστες⁴. Αποκτούν νόημα, δηλαδή, μέσω μιας διαδικασίας ερμηνείας του κάθε χρήστη, άρα ενέχουν το στοιχείο της υποκειμενικότητας του κάθε χρήστη. Καθώς, όμως, πρόκειται για συλλογικά κατασκευάσματα, η ανακρίβεια του περιεχομένου τους, που απορρέει από τον υποκειμενικό χαρακτήρα που προσλαμβάνει το νόημά τους διά της ατομικής ερμηνείας, λειτουργεί ως μέσο σύζευξης μάλλον και ως τέτοιο είναι αποτελεσματικό. Τα μέλη μιας συλλογικότητας επιτυγχάνουν έτσι ουσιαστικότερη επικοινωνία με την έννοια όχι μόνο της χρήσης κοινής γλώσσας, αλλά και μιας σειράς άλλων συνοδευτικών στοιχείων που υπογραμμίζουν την έννοια της κοινότητας. Συμπεριφέρονται με συναφή τρόπο, συμμετέχουν σε κοινές τελετές, πιστεύουν σε ίδιους θεούς κ.ο.κ. Οι χρήστες των συμβόλων διά της ατομικής ερμηνείας τους διαφοροποιούνται μεταξύ τους, αλλά διά της κοινής χρήσης τους αποδέχονται την υπεροχή των κοινών τους δεσμών⁵.

Αυτό είναι το χαρακτηριστικό που μας ενδιαφέρει στο παρόν πλαίσιο. Συνοψίζοντας μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η αποδοχή και ικανότητα χρήσης των συμβόλων μιας κοινωνίας ισοδυναμούν με ένταξη στους κόλπους της, αποδοχή της ταυτότητάς της. Με αυτή την έννοια, όλες οι κοινωνίες είναι δυνάμει ξενοφοβικές. Η συλλογική αντίληψη περί ξεχωριστής ταυτότητας, όπως βιώνεται μέσα από τη χρήση συμβολικών στοιχείων, καλλιεργεί σχήματα του τύπου "εμείς και οι άλλοι", μιας λανθάνουσας διαρκούς αντιπαράθεσης, δηλαδή, με οποιονδήποτε δεν είναι κάτοχος όλων εκείνων των στοιχείων που συνιστούν την κοινή ταυτότητα⁶. Ο "ξένος" αυτόματα χρεώνεται την αδυναμία του να επικοινωνήσει με τα υπόλοιπα μέλη μιας κοινωνίας στο φαντασιακό πεδίο. Η χρήση κοινής γλώσσας δεν αποτελεί μόνη της ικανό εφόδιο ένταξης, καθώς δεν είναι επαρκής για να συναισθανθεί κάποιος το ιδιαίτερο βάρος που αποκτά η συμμετοχή στο αγγλικό, γαλλικό, ελληνικό ή οποιοδήποτε άλλο έθνος. Τελικά απαιτείται η δυνατότητα του "ξένου" να παραιτηθεί από την "κατοχή" της οποιασδήποτε προηγούμενης ταυτότητας και να αναβαπτισθεί μέσα από τη συμμετοχή του στην καινούργια κοινωνία που τον δέχεται. Πράγμα που τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα και όσον αφορά στην εμπειρική πραγματικότητα παρουσιάζει δυσκολίες.

Η πρακτική καταδεικνύει αντίθετους μηχανισμούς. Οι μετανάστες τείνουν να "θυμούνται" την ιδιαιτερότητά τους όταν βρίσκονται έξω από το ζωτικό τους χώρο, εφόσον διατηρούν το συλλογικό τους χαρακτήρα. Καθώς μεταναστεύουν σε ρεύματα, συνήθως ακολουθούν κοινές πορείες και καταλήγουν σε κοινούς προσανατολισμούς, όπου συχνά σχηματίζουν δικές τους περιοχές (ghettoes), εξέλιξη που, μεταξύ άλλων, διευκολύνει τη συνέχιση της συλλογικότητας. Ο καινούργιος χώρος τους αποτελεί μεταφορά του χώρου που εγκατέλειψαν μέσα στο θετό τους περιβάλλον. Φυσιολογικά, χρησιμοποιούν τη δική τους γλώσσα και συντηρούν συνήθειες και παραδόσεις που

4. P. L. Berger & T. Luckmann (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Νέα Υόρκη, Doubleday, σσ. 92-104. Επίσης βλ. C. Geertz (1973), *The Interpretation of Cultures*, Νέα Υόρκη, Basic Books, σ. 5.

5. A.B. Cohen (1985), *The Symbolic Construction of Community*, Λονδίνο, Routledge, σσ. 19-21.

6. D. I. Kertzer (1988), *Ritual, Politics, and Power*, New Haven, Yale University Press, σσ. 79-83. Για μια διαφορετική συλλογιστική που όμως καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα βλ. M. Edelman (1988), *Constructing the Political Spectacle*, Σικάγο, The University of Chicago Press, σσ. 67-8.

μεταφέρουν από τις πατρίδες τους, συμβολικά χαρακτηριστικά, δηλαδή, της διαφορετικότητάς τους, της "άλλης" ταυτότητας.

Στον καθημερινό βίο η παρουσία τους γίνεται αντιληπτή ακριβώς ως κατάσταση διαφορετικότητας. Η άλλη γλώσσα, η διαφορετική ενδυμασία, η διαφορετική παράδοση όπως φαίνεται και ακούγεται μέσα από τη διαφορετική θρησκεία, κουζίνα, μουσική επιλογή κ.ά. σε καθημερινή βάση δημιουργούν ένα νέο περιβάλλον και λειτουργούν κατ' αρχήν ως μηχανισμός άμυνας εναντίον των αφομοιωτικών μηχανισμών της κυρίαρχης κουλτούρας της κοινωνίας-δέκτη. Βοηθούν το μετανάστη να θυμάται τα στοιχεία της κουλτούρας και της συμμετοχής του στη συλλογική ζωή που άφησε πίσω του, να συντηρεί έτσι τη δική του ταυτότητα⁷. Από την άλλη, θυμίζουν στην κοινωνία-δέκτη ότι μέσα στους κόλπους της κινείται ένα "ξένο" σώμα που ούτε μπορεί ούτε είναι διατεθειμένο να μοιραστεί τα δικά της σύμβολα, άρα τις δικές της ανησυχίες και στόχους. Οι μετανάστες, έχοντας βιώσει μια διαφορετική πραγματικότητα, την αποκωδικοποιούν και την ερμηνεύουν με τρόπο ξένο. Οικειοποιούμενοι, δηλαδή, το χώρο που η κοινωνία-δέκτης αντιλαμβάνεται ως δικό της, χρησιμοποιούν, άρα εισάγουν, νέους κώδικες, συχνά ακατάληπτους. Πρόκειται, δηλαδή, για κατάσταση που εμφανίζεται να διαθέτει στοιχεία εισβολής.

Η ύπαρξη διαφορετικής ερμηνείας της πραγματικότητας θέτει υπό αμφισβήτηση την αίσθηση περί τάξης (και άρα ασφάλειας) της κοινωνίας-δέκτη. Κάθε κοινωνία "κατασκευάζοντας" το δικό της οικουμενικό σύστημα παραδοχών συναρμολογεί όλα τα συλλογικά γεγονότα σε μια συνεκτική σειρά. Όπως προτείνουν οι Berger και Luckmann, η κάθε κοινωνία δημιουργεί τη συλλογική της "μνήμη" και τη συλλογική της προοπτική, και τα δύο κοινά στοιχεία για όλα τα μέλη της συλλογικότητας. Τα παρόντα μέλη, τα προϋπάρξαντα ("πρόγονοι"), αλλά και τα συλλογικά τους έργα όπως και οι σχέσεις μεταξύ των μελών εντάσσονται στο κοινό αυτό πλαίσιο αναφοράς και με αυτόν τον τρόπο αποκτούν νόημα που νομιμοποιεί τις συλλογικές παραδοχές⁸.

Παράλληλη και μη προβληματική συνύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων θα προϋπέθετε, αν όχι κοινή αποδοχή, τουλάχιστον αμοιβαία κατανόηση των ερμηνειών που οι διαφορετικές κοινότητες έχουν προσδώσει στην πραγματικότητα, πράγμα εμπειρικά προβληματικό. Η διαδικασία κοινωνικής κατασκευής του συμβολικού τρόπου ερμηνείας της πραγματικότητας αποτελεί επί πλέον γέφυρα του αγνώστου προς το γνωστό. Συνεχίζοντας τη συλλογιστική του N. Luhmann, τα σύμβολα αντιπροσωπεύουν το διαχωρισμό μεταξύ *οικείου* (familiar) και *μη οικείου* (unfamiliar) μέσα στον *οικείο* κόσμο⁹. Όταν ο διαχωρισμός παύει να ισχύει, μιλώντας για την κοινωνία-δέκτη, οι όροι αντιστρέφονται. Τότε το μη οικείο μεταφέρεται έξω από τον οικείο κόσμο. Η οικουμενικότητα των συμβολικών στοιχείων που συνθέτουν το σύνολο των συλλογικών παραδοχών μιας κοινωνίας τίθεται υπό αμφισβήτηση. Με αυτή την έννοια, ορθά ο Θ. Λίποβατς συμπεραίνει ότι καταστάσεις όπως η ξενοφοβία ακολουθούν φάσεις

7. A. B. Cohen, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 54-6.

8. P. L. Berger & T. Luckmann, *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 102-3.

9. N. Luhmann (1979), "Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives" στο D. Gambetta (επιμ.), *Trust: Making and Breaking Corporate Relations*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, σελ. 96.

συλλογικών "κρίσεων ταυτότητας" (αν και η συλλογιστική του ακολουθεί διαφορετική διαδρομή)¹⁰. Η κρίση εντοπίζεται στην αδυναμία των συλλογικών παραδοχών να προσφέρουν εξηγήσεις για τα τεκταινόμενα. Οι "ξένοι", από την άλλη, μόνο με την ύπαρξή τους υπογραμμίζουν αυτή την αδυναμία. Είναι "εύκολο" να χρεωθούν την ανασφάλεια που παράγει η αδυναμία του συστήματος συλλογικών παραδοχών. Καταρρίπτοντας τα καθιερωμένα σύμβολα, ως εκείνη τη στιγμή δεδομένα, αποκαλύπτουν το σύνολο της μη οικείας, της άγνωστης υπόστασής τους. Το επιστέγασμα συνίσταται στην ακόλουθη κατάσταση. Δημιουργώντας τις δικές τους κοινότητες, προχωρούν στην περαιτέρω δημιουργία άτυπων θεσμών που διέπουν εσωτερικά τις νέες κοινότητες και που φυσιολογικά διαφεύγουν από την αρμοδιότητα του κράτους. Η δραστηριότητά τους επομένως εμφανίζεται να αντιστρατεύεται το ύπατο συλλογικό επίτευγμα της κοινωνίας-δέκτη, το ίδιο το κράτος. Η παρουσία τους επομένως όταν ενδύεται όλα εκείνα τα συμβολικά στοιχεία της ιδιαιτερότητάς τους συνιστά απειλή.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες το σχήμα "εμείς και οι άλλοι" εξελίσσεται στο "οι άλλοι εναντίον μας". Τα συνοδευτικά στοιχεία της κρίσης είναι ένταση και, κατά συνέπεια, περιορισμένη κριτική ικανότητα που καταλήγει σε υπεραπλουστεύσεις όσον αφορά στην ερμηνεία της πραγματικότητας. Οι πάντες θεωρείται ότι εμπίπτουν σε μία από τις δύο κατηγορίες, "εμείς" ή οι "άλλοι" και επομένως αντιμετωπίζονται ως φίλοι ή εχθροί αντίστοιχα. Οι ενδιάμεσες κατηγορίες χάνουν τη σημασία τους καθώς η ύπαρξή τους δε δικαιολογείται σε σχέση με την τρέχουσα αντίληψη περί αντιπαράθεσης. Αυτό είναι το είδος του κλίματος που ευνοεί την ανάπτυξη απόλυτου δημόσιου λόγου, αντιστρατεύεται διαλλακτικές θέσεις και συχνά συνεπάγεται βίαιες εκτροπές. Οι "άλλοι" χρεώνονται τις αιτίες των δικών "μας" προβλημάτων, άσχετα αν συναφείς απόψεις δεν αντέχουν σε σοβαρές αναλύσεις.

Κατά τον M. Edelman, η χρήση βίας σε συναφείς καταστάσεις είναι παράλογη με την έννοια ότι δεν υφίσταται σχέση μεταξύ των φόβων και των στόχων των ομάδων που καταφεύγουν σε βίαιη δραστηριότητα¹¹. Οι φόβοι συνήθως απορρέουν από τρέχουσες αντιλήψεις περί συνωμοσίας εχθρικών στοιχείων. Η υποτιθέμενη συνωμοσία γίνεται αντιληπτή μέσα από τα αποτελέσματά της, όπως αυτά βιώνονται από τα μέλη της κοινωνίας-δέκτη (π.χ. οικονομική κρίση, αυξημένη ανεργία). Τα αίτια δηλαδή δεν είναι άμεσα ορατά. Άλλωστε δε θα μπορούσαν μια και οι συνωμοσίες συντελούνται κατά κανόνα στο σκοτάδι... Μεσολαβεί επομένως μια διαδικασία "ερμηνείας" τους που τα συνδέει με τα έμμεσα αποτελέσματά τους και έτσι νομιμοποιούνται διά της συλλογικής τους καταδίκης. Σε αυτό το σημείο εισέρχεται το στοιχείο της αυθαιρεσίας που συνδέει τους φόβους με τους στόχους. Ο στόχος δηλαδή, κατασκευάζεται για να δεχθεί τη συλλογική απόρριψη ή/και επιθετικότητα.

Ο στόχος θα αναζητηθεί στο κοινωνικό περιθώριο ανάμεσα σε ομάδες

10. Θ. Λίποβας (1993), "Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: Δυο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2, σσ. 32-3. Επίσης, Θ. Λίποβας (1994), "Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού", στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσεύς.

11. M. Edelman (1964), *The Symbolic Uses of Politics*, Urbana, University of Illinois Press, σσ. 168-9.

αποκλεισμένες από την κυρίαρχη κουλτούρα. Όσο περισσότερες απομακρυσμένες είναι οι συγκεκριμένες ομάδες τόσο εμφανέστερο στόχο μπορούν να αποτελέσουν, με την έννοια ότι το μέγεθος της απόστασής τους από τα κοινώς αποδεκτά και βιωμένα υπογραμμίζει τη διάθεση που τους αποδίδεται να υποσκάψουν την καθεστώσα τάξη πραγμάτων. Φυσιολογικά, οι ξένοι τοποθετούνται στην κορυφή της λίστας υπόπτων (ή καλύτερα ενόχων) εξαιτίας του ειδικού φορτίου της κουλτούρας που μεταφέρουν και αναπαράγουν.

Συχνά η έλλειψη σχετικής νομοθεσίας ή η αποδεδειγμένη ανεπάρκειά της να αντιμετωπίσει δραστικά το πρόβλημα της μετανάστευσης συνδέεται με την εκδήλωση και εξάπλωση χρήσης βίας. Οι κοινότητες των "ξένων" αποτελούν εύκολο στόχο που επί πλέον εμφανίζεται νομικά ακάλυπτος. Το ερώτημα που αναφέρεται είναι αρκετά απλό: εφόσον το κράτος δεν προστατεύει αποτελεσματικά τα δικαιώματά τους, δε διαθέτουν πλήρη δικαιώματα.

III

Η παραπάνω ανάλυση προφανέστατα αφορούσε στον ιδεότυπο της Ξενοφοβικής κοινωνίας. Η τρέχουσα πραγματικότητα, ειδικά στην Ευρώπη, εμφανίζεται αρκετά πιο περίπλοκη για δύο τουλάχιστον λόγους. Πρώτον, η παρουσία κυμάτων μεταναστών ειδικά από χώρες του τρίτου κόσμου ξαναφέρνει στην επιφάνεια ρατσιστικές αντιλήψεις που περιπλέκουν το θέμα περισσότερο. Με αυτή την έννοια, σε επίπεδο πολιτικής το θέμα της Ξενοφοβίας είναι αυτονόητο ότι οφείλεται να αντιμετωπισθεί ως αλληλένδετο με το ρατσισμό.

Δεύτερον, διαφορετικές κοινωνίες παρουσιάζουν διαβαθμίσεις όσον αφορά στις Ξενοφοβικές τους διαθέσεις. Τα αίτια είναι σαφώς ποικίλα και πρέπει να αναζητηθούν μέσα στα πλαίσια της εκάστοτε κοινωνίας¹². Παράλληλα σκόπιμο είναι να επανεξετάσουμε στερεότυπες απόψεις για τις δυτικές κοινωνίες ως "ανοιχτές" κοινωνίες. Η εμπειρική καθημερινότητα καταδεικνύει ότι οι δυτικές κοινωνίες συμπεριφέρονται επιλεκτικά όσον αφορά στον "ανοιχτό" τους χαρακτήρα: επιδεικνύουν στοιχεία "κλειστού" χαρακτήρα σε ειδικές ομάδες που προέρχονται από κουλτούρες που θεωρούνται "ξένες" ή περισσότερο "ξένες"¹³.

Η ελληνική πραγματικότητα ειδικότερα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ακόμα απέχει από εκείνες της Δυτικής Ευρώπης όσον αφορά στην ένταση των Ξενοφοβικών διαθέσεων. Το φαινόμενο παραμένει άτυπο με την έννοια ότι δεν έχει ακόμα προσλάβει σαφή πολιτικό χαρακτήρα. Κανένα πολιτικό κόμμα δεν έχει προσπαθήσει να κεφαλαιοποιήσει το ζήτημα της παρουσίας αλλοδαπών στην χώρα αρθρώνοντας ρατσιστικό ή Ξενοφοβικό λόγο στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, παρά το γεγονός ότι ο

12. A. Mikrakis & A. Triandafyllidou, *ό.π.* (σημ. 3), ειδικότερα σσ. 789-92.

13. Η σχέση "κλειστού" χαρακτήρα και γόνιμου εδάφους για την ανάπτυξη ρατσιστικών και Ξενοφοβικών φαινομένων έχει υπογραμμιστεί και σε διεθνές θεσμικό επίπεδο. Βλ. *Committee of Inquiry into the Rise of Fascism and Racism in Europe* (December 1985), *Report on the findings of the inquiry* (draftsman: Mr. D. Evrigenis), Λουξεμβούργο, European Parliament, σελ. 23.

εθνικιστικός λόγος (απόρροια, μεταξύ άλλων, χρόνιων προβλημάτων της εξωτερικής πολιτικής) αποτελεί σημαντικό τμήμα του πολιτικού λόγου που συχνά αρθρώνεται από υπολογίσιμη μερίδα του πολιτικού φάσματος¹⁴. Η πρόσφατη προεκλογική απόπειρα της Νέας Δημοκρατίας να επενδύσει στο πολιτικό κεφάλαιο "ξενοφοβία" κατ' αρχήν αντιμετώπισε την κατακραυγή μερίδας του Τύπου με συνέπεια να χαμηλώσουν οι τόνοι στη συνέχεια της προεκλογικής περιόδου. Τίποτα, όμως, δε φαίνεται να αποκλείει το ενδεχόμενο ότι η Ελλάδα ακολουθεί την πεπατημένη, μια και ήδη υπάρχουν σαφείς ενδείξεις προς αυτή την κατεύθυνση. Η πρόσφατη δε προεκλογική εκστρατεία ίσως προσέφερε την ευκαιρία να εισβάλει το θέμα και στη σφαίρα του πολιτικού λόγου¹⁵.

Οι μαζικές απελάσεις των Αλβανών (και η συμπεριφορά της αστυνομίας όπως αποτυπώθηκε από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης), αν και πρέπει να προσεγγιστούν μέσα στο πλαίσιο των ελληνοαλβανικών σχέσεων περισσότερο παρά ως δείγμα ξενοφοβικής διάθεσης της ελληνικής κοινωνίας, θέτουν ένα προηγούμενο και ένα συμβολικό παράδειγμα. Αυτός είναι ο τρόπος δηλαδή που γενικά "αρμόζει" να αντιμετωπίζονται οι Αλβανοί. Ίσως γενικότερα οι "Ξένοι". Η εικόνα που μεταδόθηκε στο ελληνικό κοινό (αλλά και στο διεθνές, με εύγλωττες φωτογραφίες και εκτενή κάλυψη) παρουσίαζε περίπου ένα "ξεκαθάρισμα" εκκρεμοτήτων. Η ελληνική κοινωνία, που κινδύνευε να χάσει τον ομοιογενή της χαρακτήρα, απαλλασσόταν από εκείνα τα ανεπιθύμητα στοιχεία που κατ' εξοχήν αποτελούσαν την ορατή απειλή. Οι "Ξένοι" διώχτηκαν και οι Έλληνες έμειναν "ασφαλείς" και μόνοι. Ακολουθήθηκε, δηλαδή, μια διαδικασία-συνέπεια του σχήματος "εμείς και οι άλλοι", προσαρμοσμένη στη συλλογική ροπή υπεραπλουστευμένης θεώρησης του θέματος που είχε ως αποτέλεσμα να θεθούν οι "άλλοι" εκτός των τειχών. Στην πραγματικότητα η ελληνοαλβανική μεθόριος παρέμεινε τόσο προσπελάσιμη όσο και πριν. Έκτοτε τα συναφή παραδείγματα που δημιούργησαν εντυπώσεις στην κοινή γνώμη, πάντα μέσα από την κάλυψη των μέσων μαζικής ενημέρωσης, ήταν σχεδόν πάντα αποτέλεσμα δραστηριότητας των αστυνομικών αρχών (σφαίρες που εξοστράκιστηκαν, μεσαιωνικού τύπου διαπόμπευση κ.λπ.). Ανοίγει ο δρόμος δηλαδή στην "ιδιωτική πρωτοβουλία" να αποδίδει "δικαιοσύνη" κατά το δοκούν ακολουθώντας τις πρακτικές που το ίδιο το κράτος έχει υποδείξει.

Δεν υπάρχουν ακόμα σαφή στοιχεία που να υποστηρίζουν τη μεταστροφή της ελληνικής κοινωνίας, αλλά μπορούμε να κάνουμε ήδη λόγο για σαφείς τάσεις, ειδικά αν πάρουμε υπόψη το ρόλο του ηλεκτρονικού και έντυπου Τύπου. Συναφείς μελέτες

14. Για τη σχέση εθνικισμού και ξενοφοβίας βλ. E. Gellner (1995), "Nationalism and Xenophobia", στο A. Baumgartl & A. Favell (επιμ.), *New Xenophobia in Europe*, Λονδίνο, Kluwer Law International, σσ. 6-9. Ακόμα, B. Baumgartl & A. Favell (1995), "National Visions, International Perspectives and Comparative Analysis" στο ίδιο, σελ. 390. Σε σύνολο 26 ευρωπαϊκών χωρών και σε εκλογές που διεξήχθησαν μέσα στην τρέχουσα δεκαετία, αναδείχθηκαν πολιτικά κόμματα (κάποια από αυτά κόμματα εξουσίας) που είτε αρθρώνουν ξενοφοβικό λόγο σε επίπεδο κομματικής πλατφόρμας είτε διαθέτουν ευδιάκριτες εσωτερικές ξενοφοβικές ομάδες σε 19 χώρες. Σε αρκετές από αυτές εμφανίζονται περισσότεροι από ένας πολιτικοί σχηματισμοί. Η Ελλάδα ανήκει στην μειοψηφία των 7 χωρών.

15. Βλ. A. Mikrakis & A. Triandafyllidou, *ό.π.* (σημ. 3). Επίσης, Γ. Βούλγαρης, Δ. Δώδος, Π. Καφετζής, Χ. Λυριντζής, Κ. Μιχαλοπούλου, Η. Νικολακόπουλος, Μ. Σπουρδαλάκης, Κ. Τσοκαλάς (1995), "Η πρόκληση και η αντιμετώπιση του 'άλλου' στη σημερινή Ελλάδα", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 5, σσ. 81-100. Ακόμα, A. Triandafyllidou & A. Mikrakis (1995), "A Ghost Wanders Through the Capital", στο B. Baumgartl & A. Favell, *ό.π.* (σημ. 14), σσ. 164-179. Επίσης, A. Triandafyllidou (1996), "Greek Migration Policy: A Critical Note", *Synthesis: Review of Modern Greek Studies* 1(1).

που επικεντρώνονται στο ρόλο των εφημερίδων όσον αφορά στη στάση τους απέναντι σε περιθωριακές ομάδες γενικότερα υποστηρίζουν την άποψη του αποκλεισμού. Ο αθηναϊκός Τύπος, άσχετα από πολιτική ένταξη, τείνει να οριοθετεί το δημόσιο λόγο μέσα στα καθιερωμένα πλαίσια, αφαιρώντας εκ των προτέρων τη δυνατότητα να ακουστούν εναλλακτικές φωνές. Οι φορείς των εναλλακτικών προτάσεων καλύπτονται με τέτοιο τρόπο (όταν αυτό συμβαίνει) ώστε να "αποϊστοριοποιούνται" και επομένως να εμφανίζονται ως αυθαίρετα στοιχεία, άρα επικίνδυνα¹⁶. Η εναλλαγή χρήσης των όρων "Αλβανός" και "Βορειοηπειρώτης" για τα ίδια πρόσωπα, ανάλογα με την περίπτωση, αποτελεί εξαιρετικά διαδεδομένη πρακτική και παράλληλα σαφέστατο δείγμα επιλεκτικής συμπεριφοράς.

Η γενικότερη συμπεριφορά του Τύπου ως τώρα φανερώνει κατ' αρχήν αμηχανία όσον αφορά στο πρόβλημα της μετανάστευσης και τα παρεπόμενα. Ειδικότερα σε σχέση με το φαινόμενο της Ξενοφοβίας, έχει καταγραφεί ποικιλία στάσεων και τάσεων. Μέσα στο 1989, που το φαινόμενο εισόδου μεταναστών στην Ελλάδα άρχισε να προσλαμβάνει μαζικές διαστάσεις, ο Τύπος, παρά την αρχική του συστολή, άρχισε να αφιερώνει χώρο στο θέμα. Ένας σχετικά μικρός αριθμός φύλλων εμφανίστηκε πρόθυμος να προσφέρει κάλυψη κατά καιρούς, ενώ η μεγάλη πλειονότης ως πρόσφατα είτε το υποβάθμιζε είτε το αγνούσε εντελώς. Χαρακτηριστική ένδειξη της αμηχανίας του Τύπου ήταν η πολλαπλή τοποθέτηση. Έχουν παρατηρηθεί περιπτώσεις εφημερίδων που σε διαφορετικά φύλλα (ή ακόμα και στο ίδιο) καλύπτουν το ίδιο θέμα παίρνοντας διαφορετική θέση που ποικίλλει από θετική ως αρνητική. Με τον καιρό, η στάση του Τύπου έγινε σαφέστερη και, μπορούμε να ισχυριστούμε, καλύτερα επεξεργασμένη. Η αρχική αμηχανία έδωσε τη θέση της στην καθιερωμένη πλέον "γραμμή συμπάθειας" προς τους μετανάστες, η οποία πάλι ποικίλλει όσον αφορά στον εύγλωττο χαρακτήρα (ύφος, χώρος, μέσα προβολής) από εφημερίδα σε εφημερίδα. Όσον αφορά στο ποσοτικό στοιχείο, παρατηρούμε δραματική αύξηση της διάθεσης των εντύπων να προσφέρουν χώρο για το θέμα. Τα 2 άρθρα που παρουσιάστηκαν στον αθηναϊκό Τύπο το 1989, υπερβαίνουν τα 200 μόνο για το 1994.

Από τον κύριο όγκο των εφημερίδων που έχουν προσφέρει εκτενή κάλυψη στο φαινόμενο, το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *Ελευθεροτυπία*, η οποία αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Πρόκειται για την εφημερίδα που έχει διαθέσει τον περισσότερο χώρο για θέματα που αφορούν στην παρουσία αλλοδαπών στην Ελλάδα και ειδικότερα για θέματα Ξενοφοβίας και ρατσισμού, ακολουθώντας κατά κανόνα "γραμμή συμπάθειας" προς τους μετανάστες (οι εξαιρέσεις πάντως δεν είναι ανύπαρκτες). Παράλληλα, σε ένδειξη σεβασμού προς τις αρχές του πλουραλισμού, σύμφωνα με δηλώσεις του διευθυντή της, φιλοξενεί σε καθημερινή σχεδόν βάση τη "Μαύρη Τρύπα", χιουμοριστική στήλη με έντονα επιθετικό ύφος και συχνά ρατσιστικό και ξενοφοβικό περιεχόμενο που, όμως, κατά τα φαινόμενα, διαβάζεται από πολλούς διαφωνούντες με το ύφος της

16. Ρ. Τσαγκαρουσιάνου (1994), "Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες", στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, σσ. 329-49.

στήλης. Το στοιχείο που ενδιαφέρει περισσότερο στην περίπτωση της *Ελευθεροτυπίας* είναι ότι, άσχετα από τις διαθέσεις του συντάκτη της "Μαύρης Τρύπας", η εφημερίδα κατορθώνει να αποτελεί το θήμα όπου δημιουργείται και αναπαράγεται ένας *sui generis* δημόσιος λόγος. Ό,τι αδυνατούν να επιτύχουν οι περιθωριακές εκδόσεις που στηρίζουν την ύπαρξή τους στην παραγωγή αυτού ακριβώς του λόγου, γίνεται εφικτό μέσα από τις σελίδες μιας μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδας, γνωστής ως έγκριτης και προοδευτικών αντιλήψεων, που εμφανίζεται ως ο κατ' εξοχήν "σύμμαχος" των "ξένων".

IV

Τέλος, θα σταθούμε σε κάποια στοιχεία που φαίνεται να υποβοηθούν την κλιμάκωση των ξενοφοβικών αντιλήψεων στην Ελλάδα, σε σχέση με τον τρόπο που ορίζεται κατά γενική παραδοχή το θέμα "εθνική ταυτότητα". Το ερώτημα, δηλαδή, είναι κατά πόσον η αντίληψη του Έλληνα για τον εαυτό του σε σχέση με τον ζωτικό του χώρο επιτρέπει ή αποτρέπει την ανοχή άλλων ομάδων μέσα στον ίδιο χώρο.

Τα στοιχεία που συνθέτουν την ελληνικότητα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους υπήρξαν η γλώσσα και η θρησκεία. Πολύ σύντομα προστέθηκε και η καταγωγή, ώστε το πτωχό σύγχρονο ελληνικό κράτος να αποκτήσει, αν μη τι άλλο, "πλούσιο" παρελθόν. Η συγκεκριμένη σύνθεση προφανώς αποχωρίζει τις έννοιες "έθνος" και "κράτος", μια και με δεδομένα τα τρία μπορούμε να μιλήσουμε για "μειζονα" ελληνισμό του οποίου τα όρια υπερβαίνουν τα σύνορα του ελληνικού κράτους. Η "αδυναμία", όμως, κάποιου να "φέρει" τον πλήρη συνδυασμό των τριών στοιχείων καταλήγει στον αποκλεισμό του από το ελληνικό έθνος, ακόμα και αν έχει γεννηθεί στην Ελλάδα από γονείς που επίσης γεννήθηκαν στην Ελλάδα. Έχει συζητηθεί κατ' επανάληψιν ότι ο συνδυασμός δημιουργεί μια σειρά από εκρηκτικές καταστάσεις και αδιέξοδα τα οποία δεν είναι σκόπιμο να συζητηθούν αναλυτικά σε αυτόν το χώρο.

Αν η γλώσσα και η θρησκεία, στοιχεία καθοριστικά για τον ορισμό της εθνικότητας, αναφέρονται σε "αντικειμενικές" καταστάσεις, η καταγωγή αναφέρεται καθαρά στο φαντασιακό πεδίο. Είναι το συμβολικό εκείνο πρόσθεμα που ουσιαστικά έχει τη δυνατότητα να "ισοφαρίσει" ή και να αναιρέσει τα υπόλοιπα δύο. Η γλώσσα και η θρησκεία είναι γνωρίσματα που μπορεί κανείς να προσδώσει στον εαυτό του σε οποιαδήποτε στιγμή της ζωής του. Βραχυπρόθεσμα δε μπορεί να κάνει το ίδιο με την καταγωγή. Τότε τα εχέγγυα της ελληνικότητας "οφείλουν" να έλθουν ως αποτέλεσμα μακρόχρονης ζύμωσης με τον ελληνικό χώρο και την ελληνική πραγματικότητα, διαδικασία που εκτείνεται πέρα από τα όρια μιας ανθρώπινης ζωής. Οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες, αρκετά γνωστές, και έχουν να κάνουν με περιπτώσεις που επίσης εντάσσονται στο χώρο του συμβολικού. Οι "εσπευσμένες διαδικασίες" μπορούν να εφαρμοστούν αποκλειστικά σε εκείνους τους λίγους που είναι σε θέση να "εξαγοράσουν" την ελληνικότητά τους με σημαντικές συμβολικές πράξεις, κατά κανόνα και προτίμηση διεθνείς επιδόσεις (π.χ. κινηματογραφικές και αθλητικές διακρίσεις).

Συμπερασματικά, είναι δυνατή η ένταξη στο ελληνικό έθνος αλλά όχι εύκολη. Αν εξαιρέσουμε τις "εσπευσμένες" περιπτώσεις, οι δυσκολίες έγκεινται στα εμπόδια που θέτει η διαδικασία φαντασιακής ταύτισης με την ελληνική κοινωνία. Ενώ το ελληνικό κράτος στα πρώτα του βήματα υπήρξε εξαιρετικά αποτελεσματικό στην προσπάθειά του να δημιουργήσει μια ενιαία εθνική συνείδηση στρεφόμενο σε ομάδες εκτός των ορίων του¹⁷, κατόπιν προτίμησε την τακτική του αποκλεισμού, κατασκευάζοντας φραγμούς και διαχωριστικές γραμμές ακόμα και μέσα στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας¹⁸.

Το αποκορύφωμα το βιώνουμε μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη και μαζί του ιδεολογικού λόγου. Όπως παρατηρεί ο Θ. Λίποβατς, ο συνδυασμός της παραπάνω εξέλιξης με τη διαδικασία εκσυγχρονισμού που υφίσταται η Ελλάδα, ανακλαστικά δημιουργεί στην ελληνική κοινωνία σύνδρομα εσωστρέφειας που εκδηλώνονται ως προγονολατρεία και κατά συνέπεια αυτο-απομόνωση¹⁹.

17. P. Kitromilides (1989), "Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly* 19. Ακόμα, T. Stoianovich (1960), "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History* 20 (1).

18. Κ. Δοξιάδης (1993), "Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα", *Λεβιάθαν* 13, σσ. 125-8.

19. Θ. Λίποβατς (1993), *ό.π.* (σημ. 10), σσ. 32-3.